

Mövzu 1. AZƏRBAYCANDA İCMA YAŞAYIŞI

PLAN

1. İlk insan məskənləri, daş dövrü və istehlak təsərrüfatı.

2. Qəbilə icmasının yaranması.

3. Azərbaycanda tunc dövrü.

4. Azərbaycanda dəmir dövrü.

İbtidai icma cəmiyyəti bəşər tarixinin ilkin pilləsini təşkil edir. İbtidai icma cəmiyyəti üçün istehsal vasitələri üzərində ümumi mülkiyyətin mövcudluğu, məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı şəraitində kollektiv istehsal və birgə məhsul bölgüsü səciyyəvidir. İbtidai icma quruluşu digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da uzun sürmüşdür. Çünki bu dövrdə əmək alətləri sadə, istehsal texnikası aşağı səviyyədə olub, cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyəti təbii mühitdən birbaşa asılı idi. İbtidai icma cəmiyyəti Azərbaycanda ilk insanın yarandığı vaxtdan (təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl) iri tayfa birliklərinin və ilkin dövlət qurumlarının yaranmasınadək (eramızdan əvvəl III- I minillik) olan bir dövrü əhatə edir.

İbtidai icma cəmiyyətinin arxeoloji baxımdan dövrləşməsi aşağıdakı kimidir:

1. Qədim daş dövrü (Paleolit) - təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl başlamış və e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.
2. Orta daş dövrü (Mezolit)- e. ə. XII-VIII minilliklər.
3. Yeni daş dövrü (Neolit)- e. ə. VII-VI minilliklər.
4. Mis-daş dövrü (Eneolit)- e. ə. VI-IV minilliyin ortaları.
5. Tunc dövrü – e. ə. IV minilliyin ortaları - II minilliyin sonları.
6. Dəmir dövrü- e. ə. II minilliyin sonları - I minillik.

İbtidai icma cəmiyyəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir:

- 1). İbtidai insan dəstəsi və ya ulu icma;
- 2). Qəbilə icması;
- 3). İbtidai icma quruluşunun dağılması.

İbtidai insan dəstəsi və ya ulu icma alt və orta paleolitdə (**1,5 milyon ildən 40 min il bundan əvvələ kimi**) yaşamışdır. İnsanlar qida əldə etmək və heyvanlardan qorunmaq zərurəti qarşısında 20-30 nəfərdən çox olmayan bir dəstə halında birləşirdilər və belə ilkin insan dəstələri Qarabağda (Azıx və Tağlar mağaraları) və Qazax bölgəsində (Damcılı və Daşsalahlı mağaraları) məskən salmışdır. İbtidai insan yem əldə etmək üçün yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdu və bu **istehlak təsərrüfatı** adlanırdı.

Paleolit alt, orta və üst adlanan 3 dövrə bölünür:

Alt paleolit 1,5 milyon il bundan əvvəldən 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Azıx, Tağlar Azərbaycanda ən qədim paleolit düşərgələri sayılır. Azərbaycanda ən qədim daş alətlər Azıx mağarasında tapılmışdır. «**Quruçay mədəniyyəti**» nə aid edilən bu alətlər təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl Azərbaycanda bacarıqlı insanın yaşadığını sübuta yetirir. Həmin alətlər belə söyləməyə imkan verir ki, Avroasiya ərazisində ilkin insan yurdu bizim Vətənimizdə- Azərbaycanda tapılmışdır.

Bacarıqlı insan əmək alətləri düzəldə və ondan istifadə edə bildiyinə görə belə adlanmışdır. Alt paleolitdə bacarıqlı insanların məcburi şəkildə birləşdiyi ibtidai insan dəstələri sadə əmək alətləri düzəldir, hazır təbiət məhsulları ilə qidalanır, yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdular. Təxminən 700 min il bundan əvvəl Azərbaycanda insanlar od əldə etməyi və onu qoruyub saxlamağı bacarmışlar. Azıx mağarasında dünyada ən qədim ocaq yeri tapılmışdır. Azıx mağarasının qədim sakinlərinin daha düşüncəli və bacarıqlı olması ocağın ətrafında divar hörməsində özünü göstərir. Mağarada tapılmış insanın alt çənə sümüyü 350-400 min il bundan əvvələ aiddir. Çənə sümüyünün aid olduğu insan **Azıxantrop (Azıx adamı)** adlanır. Bu tapıntı Azərbaycanın dünyada ən qədim insan ocaqlarından biri olmasının göstəricisidir.

Orta paleolit dövrü (təxminən 100-40-cı minillik). Mustye dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözü nüvələrindən lövhə və qəlpələr qoparır, iti uclu əmək alətləri düzəldərək ovçuluqda istifadə edirdilər. İbtidai insan dəstəsində kişilər ovçuluq, qadınlar isə ev işləri və yığıcılıqla məşğul olurdular. Qarabağda Tağlar mağarasındakı ocaq yerləri insanın süni od əldə etmək vərdişinə tamamilə yiyələndiyini göstərir. Orta paleolitdə yaşayan bacarıqlı insanları Neandertal adlandırırlar.

Üst paleolitdə (40 min il –14 min il əvvəl) ağıllı insan meydana çıxması ilə Azərbaycanda qəbilə icması formalaşmağa başladı. Qəbilə icmasında ibtidai yaşayış daha sabit və davamlı şəkil aldı. Bir neçə qəbilənin birləşməsi ilə tayfa yarandı. Qan qohumlarından ibarət tayfa birgə təsərrüfat aparır, öz ərazisində bütün təbii ehtiyatlardan birgə istifadə edirdi. Bu zaman istehsal vasitələri və məhsul üzərində ümumi mülkiyyət mövcud idi; birgə əmək və birgə yaşayış qaydaları hökm sürürdü. Qəbilə icmasının ictimai həyatı və təsərrüfatında eneolitə sonunadək (e. ə.VI minillik) qadın aparıcı yer tutmuşdur. Yalnız ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olan kişilərdən fərqli olaraq qadınlar yem toplayır, ev işləri görür, odu qoruyur və uşaqların qayğısına qalırdılar. Qəbilədə qadın, ana üstün yer tutduğuna, nəsil ana xətti ilə getdiyinə görə həmin dövr matriarxat (anaxaqanlıq) adlandırılmışdır.

Mezolit (e. ə. XII -VIII minilliklər). Azərbaycanda mezolit dövründə ox və kamanın kəşfi ovçuluğun inkişafında böyük rol oynamışdır. Heyvanların uzaqdan ovlanması imkanı

yananmış, qida ehtiyatı artmış və ovçuluq əsas peşəyə çevrilmişdir. Bu dövrdə ovçuluq və yığıcılıqla yanaşı, istehlak təsərrüfatının daha bir sahəsi olan balıqçılıq meydana çıxmışdır. İstehlak təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar geniş əraziyə yayılmaq imkanına malik deyildilər.

Mezolitdə insanlar heyvanların əhliləşdirilməsinə başladılar. Bununla da ibtidai heyvandarlığın əsası qoyulmuş oldu. İnsanlar ilk əkinçilik vərdişlərinə də bu dövrdə yiyələnmişdilər. Nəticədə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda mezolit dövrü Qobustan və Damcılı düşərgələri əsasında öyrənilmişdir. Qobustanın qayaüstü rəsmlərində ox-yayla silahlanmış təbii böyüklükdə insan təsvirləri böyük maraq doğurur. Qayaüstü rəsmlərdə qədim insanların ov səhnələri ilə yanaşı, totem- ovsun inancları da təsvir olunmuşdur. Maral, at və keçi, qayıq təsvirlərinə görə qədim Qobustan əhalisinin əsas məşğuliyyəti ovçuluq və balıqçılıq olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərində balıq və balıq toru təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Buradakı baş tərəfində günəş və içərisində adamlar təsvir edilmiş balıq rəsmləri mezolitdə balıq ovunun artıq geniş yer tutduğunu sənədləşdirmişdir. Qobustanda yaşayan insanların axirət dünyasına inamı ilə bağlı dəfn zamanı ölümlərin yanına məişət əşyaları qoyulurdu.

Mezolit dövründə kiçik ölçülü (mikrolit) alətlərə Damcılı mağarasında rast gəlinmişdir. Damcılı və Şuşa mağaralarında tapılmış çeşidli qaşovlar, bizlər, kəsicilər, bıçaqlarla yanaşı, kiçik lövhəciklərdən hazırlanmış quraşdırma alətlər (biçin bıçaqları) və silahlar (ox ucluqları, nizələr) diqqəti cəlb edir.

Neolit (VII-VI minilliklər). Azərbaycanda neolit dövrü qəbilə icmasının həyatında böyük dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. Yeni daş dövründə istehsal təsərrüfatı və onun əsas sahəsi olan əkinçilik və maldarlıq meydana çıxmışdır. İstehsal təsərrüfatının yaranması elmi ədəbiyyatda «**neolit inqilabı**» adlanır. Bu inqilabın nəticəsində insan ərzaq ehtiyatı üzərində ilk dəfə idi ki, nəzarət etmək imkanı qazanırdı.

Azərbaycanda istehsal təsərrüfatına keçid e.ə. VII minilliyə təsadüf edir. Qobustanda tapılan daş toxalar, dən daşları, biçin bıçaqları və çin dişləri ilk əkinçilik alətləri hesab olunur. Neolitdə insanlar daşların deşilməsi və cilalanması üsullarını mənimsəmişdilər. Gəncə-Xanlar bölgəsində arxeoloci abidələrin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycandakı neolit adamı artıq daşı novçalı şəkllə sala, burma üsulu ilə deşə bilirdi. Əsas əmək aləti kimi toxadan istifadə olunduğundan belə əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanırdı. Bu dövrün maldarlığı isə ev maldarlığı olmuşdur.

Neolitdə istehsal təsərrüfatının yaranması ilə bağlı olaraq əkinə yararlı düzən torpaqların məskunlaşmasına başlanmışdır. Əhalinin oturaq həyata – kənd təsərrüfatı yaşayışına keçməsi üçün imkan yaranmışdır. Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Suldüz

düzündəki Hacı Firuz abidələri son neolitdə (e. ə. VI minillik) Azərbaycanda oturaq əkinçilərdə təsərrüfatının yayıldığını sübut edir. Bu zaman möhrə və ya çiy kərpiclə hörülmüş evlərdən kəndlər salınırdı.

Neolit dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də saxsı (gil) qab istehsalının- dulusçuluğun yaranmasıdır. Əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını uzun müddətə saxlamaq zərurəti saxsı qabların istehsalına böyük tələbat yaratmışdır. Neolit adamı gili əli ilə istənilən qab formasına salaraq onu qurutduqdan sonra odda bişirirdi. Bu çağan insanlar suyu yığıb saxlamaq, yemək bişirmək üçün Qobustan qayaları üstündə indiyədək qalan daş oyuqlarından istifadə edirdi. Neolitin sonunda saxsı qablar görünüşcə daha mükəmməl formada hazırlanırdı və hətta boya ilə naxışlanırdı. Azərbaycanda «ev peşələri» sayılan toxuculuq, tikinti və hörgü işi də neolit dövründə meydana çıxmışdır.

Eneolit dövrü (e. ə. VI-IV minilliklər). Bu dövrdə istehsal təsərrüfatının inkişafı nəticəsində qəbilə icması özünün çiçəklənmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Azərbaycanda uzun müddətli oturaq əkinçilik və onunla sıx bağlı olan ev maldarlığı inkişaf etmişdi. Dəmyə (təbii suvarma) əkinçiliyi geniş yayılsa da, süni suvarma əkinçiliyinin izlərinə Mil düzündə Şahtəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Burada arxeoloqlar qədim suvarma arxlarının izlərini üzə çıxarmışlar. Toxa əkinçiliyinin texniki imkanları məhdud olsa da, Azərbaycanda 10-a qədər taxıl növü (buğda, arpa, darı, vələmir, çölnoxudu və s.) əkilib becərilirdi. Taxıl məhsullarını üyütmək üçün müxtəlif dən daşlarından, sürtgəclərdən və daş həvəng- dəstələrdən istifadə edilirdi. Yığılmış taxılı çiy kərpicdən tikilmiş anbarlarda, quyularda və çəlləkvari iri saxsı qablarda saxlayırdılar. Eneolit tapıntıları yerin şumlanmasıdan taxılın yığılıb saxlanması və istifadə edilməsinə qədər bütöv bir istehsal-istehlak dövrəsini sənədləşdirmişdir.

Şomutəpə və Əliköməktəpədə tapılan üzüm tumları Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının eneolitdən başladığını göstərir.

Arxeoloji materiallar sübut edir ki, Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatı eneolitdə yüksək səviyyədə olmuşdur. Azərbaycanın qərb bölgələrində daha çox xırdabuynuzlu dəvə, Muğan düzündə isə iribuynuzlu qaramal saxlanması üstünlük verilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda qaramalın iki növü, qoyun və keçinin üç növü, ev atının isə iki növü saxlanılırdı. Azərbaycanda atçılığın 7 minillik tarixi vardır və yurdumuz atın ev heyvanı kimi bəslənməsi sahəsində Avrasiyada ən qədim ocaqlardan biridir. Bu dövrdə heyvandarlıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıq təsərrüfatları da insanların ərzağa olan tələbatını ödəyirdi.

Eneolit dövründə ev peşələri də inkişaf edirdi. Daşdan və sümükdən toxa, çəkic, balta hazırlanırdı. Bu dövrün adamları parça toxumağı və gön dərinə emal edib ayaqqabı tikməyi bacarırdılar. Kəltəpədə tapılmış iy başlıqları və Əliköməktəpədəki saxsı qablarda parça izləri toxuculuğun göstəricisidir.

Saxsı qablara tələbatın artması şəraitində sadə və mürəkkəb quruluşlu dulus kürələri düzəldilirdi. Eneolit dövrünün sonunda qulplu, habelə qırmızı və qara boya ilə həndəsi naxış vurulmuş yüksək keyfiyyətli saxsı qablar istehsal olunurdu.

Azərbaycanda eneolit insanın həm də metalla ilk tanışlıq dövrüdür. Daha möhkəm əmək alətləri və silahlar düzəltmək ehtiyacı metaldan istifadə edilməsinə tələbat yaratmışdır. Qafqazda ən qədim mis məmulatının Azərbaycanda tapılması göstərir ki, burada ibtidai insanlar metal əritməyi bacarırdılar. Kəltəpə, Əliköməktəpə və başqa yerlərdə soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmış 20 - dək kiçik mis alət tapılmışdır.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri çox özünəməxsus quruluşa malik idi. Çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və dördkünc yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri kiçik həyatla birlikdə hasar içərisinə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai cəmiyyətin həyatında və təsərrüfatında kişinin üstün mövqe qazanması nəticəsində eneolit dövründə anaxaqanlıq başa çatmış və öz yerini patriarxata (ataxaqanlıq) vermişdir. Patriarxat dövründə kişi ailəni və icmanı idarə etmək hüququnu öz əlinə almışdı. Buna baxmayaraq ana, qadın cəmiyyətdə öz şərəfli mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Abidələrdə tapılan saxsı və gil qadın heykəlcikləri ananın ailədə odun, ocağın qoruyucusu və məhsuldarlığın rəmzi kimi böyük hörmət və ehtirama malik olduğunu göstərir.

Qədim Şərqi bir çox bölgələrində olduğu kimi Azərbaycanda da eneolitdə ölünün yaşayış yerində və ya divarın dibində dəfn etmək adəti var idi. Əliköməktəpədə 20-dək qəbir abidəsində ölü qırmızı boya ilə boyanmış, həsirə bükülərək qəbirə sağ və ya sol böyür üstə gömülmüş, üzü qarşısına isə su qabı (cam) qoyulmuşdu. Əksər qəbir abidələri eyni olduğundan cəmiyyət hələ varlı-kasıblara bölünməmişdi və ictimai bərabərsizlik yox idi.

Tunc dövrü (e. ə. IV-II minilliklər). Qəbilə icmasının təsərrüfat həyatında böyük dəyişikliklərin baş verməsi və metal istehsalının təkmilləşməsi şəraitində e. ə. IV minilliyin sonlarında Azərbaycanda tunc dövrü başlandı. İcma təsərrüfatının yeni yaranmış sahələrindən biri metal istehsalı oldu. E.ə.III minillikdə sənətkarlar mis əritməyi, mis-mərgümüş (arsen) qatışıqından tunc almağı, bu ərintini qəliblərə töküüb hazır məhsul əldə etməyi bacarırdılar. Onlar bu yolla daha möhkəm, davamlı və məhsuldar əmək alətləri, müxtəlif silahlar (baltalar, nizələr, xəncərlər) düzəldirdilər. Əkinçilik və maldarlıq məhsullarının tayfalararası miqyasda mübadiləsi də bu dövrdə meydana çıxmışdır.

Təxminən 2 min il davam edən tunc dövründə məhsuldar qüvvələr daha da inkişaf etmiş, təsərrüfatın bütün sahələrində və ictimai həyatda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qəbilə icmasının dağılması və erkən dövlət qurumlarının yaranması prosesi də bu dövrdə başlamışdı. Tunc dövrü **erkən**, **orta** və **son** adlanan üç mərhələdən keçmişdir. Azərbaycan

türkləri onunla öyünməlidirlər ki, Cənubi Qafqazın əsas eneolit və tunc dövrü mədəniyyətini onlar yaratmışlar. Cənubi Qafqazda tapılmış 150- dən çox eneolit və tunç dövrünə aid abidənin üçdə ikisindən çoxu Azərbaycanın payına düşür.

Erkən tunc dövründə (e. ə. IV minilliyin sonu - III minilliyi əhatə edir və arxeoloji baxımdan Kür - Araz mədəniyyəti adlanır) insanlar sıx yaşayış yerlərindən əkinçilik və maldarlıq üçün daha əlverişli olan vadilərə, dağ ətəklərinə yayılıb məskunlaşmışdılar. Artıq e. ə. III minilliyin birinci yarısında toxa əkinçiliyi öz yerini xış əkinçiliyinə verməyə başlamışdı. Bununla bağlı olaraq iribuynuzlu heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Xış əkinçiliyi dağətəyi bölgələrdə əkinçiliyin inkişafına yeni imkanlar açaraq əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə şərait yaradırdı. Düzən yerlərdə süni suvarma, dağətəyi və dağlıq yerlərdə isə dəmyə əkinçiliyi geniş yayılmışdı. Bu zaman buğdanın yumşaq növü, arpa, darı, noxud və kətan əkinləri üstün yer tuturdu.

Azərbaycanda erkən tunc dövründə ev maldarlığından köçmə, yaylaq maldarlığına keçid baş vermişdir. Əhalinin Alp çəmənliklərinin bol olduğu ərazilərə yayılması xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı idi.

Köçmə (yaylaq) maldarlığına keçilməsi ilə əlaqədar yalnız heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələr meydana çıxırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərməsi ibtidai icma cəmiyyətinin tarixində birinci ictimai əmək bölgüsü hesab edilir.

E. ə. III minillik ibtidai cəmiyyətin həyatında əmlak bərabərsizliyinin ilkin əlamətlərinin üzə çıxdığı və ilkin tayfa birliklərinin yarandığı dövr kimi də xarakterizə olunur. Bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda kuti, lullubey tayfa birlikləri və Kür-Araz vadisində daha bir tayfa birliyi meydana çıxmışdır.

Orta tunc dövründə (e. ə. III minilliyin sonu - II minilliyin I yarısı) qəbilə icmasının təsərrüfatı və sənətkarlığı çoxnövlü olması ilə seçilirdi. Bu zaman mülki və ictimai bərabərsizlik xeyli dərinləşmişdi.

Orta tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yeni ictimai əmək bölgüsü baş vermiş, sənətkarlıq əkinçilikdən ayrılmışdır. Sənətkarlığın metalışləmə, dulusçuluq və toxuculuq sahələri aparıcı yer tuturdu. Naxçıvanda II Kültəpə abidəsində dörd kürəsi olan dulus emalatxanaları tapılmışdır. Həmin emalatxanalarda əllə hərəkətə gətirilən dulus çarxlarında zəngin naxışlara malik boyalı qablar istehsal edilirdi. Üzərliktəpədə tapılan toxucu qurğusunun qalığı - dörddişli alət sənətkarlıq texnikasının xeyli təkmilləşdiyini göstərir. Heyvandarlığın aparıcı sahəsi olan qoyunçuluq toxuculuq sənətini əsas xammal olan yunla təmin edirdi.

Orta tunc dövründə şəhərəbənzər yaşayış məskənlərinin meydana çıxması ilk növbədə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərəbənzər məskənlər möhkəmləndirilmiş müdafiə

hasarları ilə əhatə olunurdu. Buradakı evlər müəyyən plan üzrə sıra ilə kvadrat kərpiclərdən tikilirdi. Naxçıvanda orta tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərinin öyrənilməsi burada Şərqi ən qədim və ilkin şəhər mədəniyyətinin təşəkkül tapmasından xəbər verir.

Sənətkarlığın əkinçilikdən getdikcə daha çox ayrılması nəticəsində sənətkarlıq məhsulları satılıq məhsula - əmtəyə çevrilməyə başlamışdı. Alqı-satqının genişlənməsi tacirlər zümresinin yaranmasına doğru aparırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda pul yerinə xırdabuynuzlu mal - davar işlənirdi.

Orta tunc dövründə əkinçilik süni suvarmaya əsaslanır, xış əkinçiliyi tətbiq edilir, buğda, arpa və darı becərilirdi. Taxılın döyülməsində daş vəllərdən istifadə olunurdu. Kənd təsərrüfatında üzümçülük də mühüm yer tuturdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış mədəni üzüm tumları, şirəşaxan daş təknələr orta tunc dövründə Azərbaycanda şərabçılığın yarandığını göstərir.

Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının çiçəklənməsi şəraitində artıq məhsul, zinət əşyaları, sürülər, otlaqlar və s. tayfa başçıları və ayanların əlində cəmləşərək tədricən xüsusi mülkiyyətə çevrilirdi. Cəmiyyət varlılar, sənətkarlar və icmaçı kəndlilər (əkinçi və maldarlar) zümresinə bölünməyə başlayırdı. İcmaçı kəndlilər və sənətkarlar cəmiyyətin əsas istehsalçı qüvvəsini təşkil edirdilər. Suvarma arxlarının çəkilməsi, müdafiə qurğularının tikilməsi və tayfa ərazisinin qorunması kimi ağır vəzifələri də onlar yerinə yetirirdilər.

Son tunc- erkən dəmir dövründə (e. ə. XIV-VII əsrlər) təsərrüfatın və mübadilənin daha da inkişaf etməsi tayfa başçıları və ayanların icmanın əsas kütləsindən ayrılmasına, ailələr arasında əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə ibtidai icma quruluşunun dağılma prosesi özünün son mərhələsinə çatdı. Var-dövlət və sərvət əldə etmək üçün müharibə peşəyə çevrilməyə başladı. E. ə. II minilliyin ortalarına aid külli miqdarda çoxnövlü hücum və müdafiə silahlarının tapılması tayfalararası müharibələrin geniş miqyası və amansızlığından xəbər verir. Dəmir istehsalının başlanğıc mərhələsində (e. ə. XII-XI əsrlər) əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu silah düzəldilməsi cəmiyyətin silahlanmasına imkan yaratmışdı. Müharibələr zamanı tutulmuş əsirlər qul edilərək istehsala cəlb olunurdular.

Bu dövrdə süni suvarmanın genişləndirilməsi əkinçiliklə yanaşı bağçılıq, bostançılıq və üzümçülüyn inkişafına şərait yaradırdı. Yaylaq maldarlığı genişlənir, atçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Atdan hərbi yürüşlərdə və köç arabalarında istifadə edilməyə başlanmışdı. Sarıtəpədən (Qazax) tapılmış qablar üzərində təkər, Xaçbulaqda (Daşkəsən) tapılmış tunc kəmər üzərində isə iki at qoşulmuş hərbi araba təsvir edilmişdir.

E. ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanda soyuqförmə texnikasına əsaslanan dəmir istehsalına başlanmışdı. Metallurgiya və metalışləmə sənəti yüksəliş keçirirdi. Sənətkarlıqda dabbalıq (gön- dəri), toxuculuq sahələri də mühüm yer tuturdu. Mingəçevirdə tapılmış

boyanmış yun və kətan parça qalıqları toxuculuğun və boyaqçılığın yüksək inkişafından xəbər verir. Saxsı qab istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən duluz çarxının geniş tətbiqi istehsalın həcmi və məhsulun keyfiyyətini artırmışdı. Vətənimizin Gəncə bölgəsində qara və boz rəngli qab-qacaq, Qarabağda qara cilalı və həndəsi naxışlı saxsı qab hazırlanması üstünlük təşkil edirdi. Naxçıvan və Urmiya bölgələrində insan, heyvan, quş təsvirləri olan bir rəngli və çox rəngli boyalı qablar geniş yayılmışdı. Saxsı nehrələrə də rast gəlinir.

Son tunc- erkən dəmir dövründə təsərrüfatın mühüm sahələrinin inkişafı tayfalararası və ölkələrarası ticarəti daha da gücləndirmişdi. Alqı-satqı davar, qaramal, yun, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq məhsulları ilə aparılırdı. Davarla yanaşı, müəyyən çəkisi olan metal parçaları, silah və s. pul kimi işlənirdi. Azərbaycanın Ön Asiya, xüsusilə Mesopotamiya (İkiçayarası) ölkələri ilə müntəzəm ticarət əlaqələri var idi. E. ə. II - I minilliklərdə Assuriyadan Azərbaycana silah və bəzək şeyləri gətirilirdi. Urmiya gölünün cənubunda yerləşən Həsənli abidəsində Assuriyadan gətirilmiş və üzərində e. ə. XIV əsrə aid yazı olan toppuzun, Xocalıda üzərində Assur hökmdarının adı yazılmış muncuğun, Qarabağda və digər yerlərdə assur tipli şirli qabların tapılması Azərbaycan-Assur ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Qərbi Azərbaycanda hazırlanmış tunc kəmər və qalxan döşlüyü Kiyevdək, balta və yabalar isə Tehran və Kaşana qədər gedib çıxmışdır.

Beləliklə, ibtidai cəmiyyət daxilində mülki bərabərsizliyin, ictimai təbəqələşmənin və xüsusi mülkiyyətin yaranması, sənətkarlığın müstəqil peşəyə çevrilməsi, icma daxilində birgə əmək, birgə əmlak və birgə yaşayış qaydalarının pozulmasına gətirib çıxartmışdı. Azərbaycanda qəbilə icmasının və icma təsərrüfat formasının dağılması prosesi e. ə. II minilliyin sonu- I minilliyin başlanğıcında başa çatmışdı.